

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

вул. Пирогова, 7-а, м. Київ, 01054, Україна
тел. (044) 234-50-07, факс (044) 234-41-03

**NATIONAL INSTITUTE
FOR STRATEGIC STUDIES**

7 A Pyrohova St., Kyiv 01054, Ukraine
tel. (044) 234-50-07, fax (044) 234-41-03

26.07.2023 № 298/592

Прем'єр-міністру України

Денису ШМИГАЛЮ

Шановний Денисе Анатолійовичу!

Надсилаємо Вам аналітичну доповідь «Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України», підготовлену фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень.

Додаток: на 34 арк. у 1 прим.

З повагою,

Директор

Олександр БОГОМОЛОВ

Здіорук Сергій +38 095 438 28 07

ДЕПАРТАМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОКУМЕНТООБІГУ
СЕКРЕТАРІАТУ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
№ 23356/0/1-23 від 26.07.2023 12:06:23

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Центр внутрішньополітичних досліджень

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>

**ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ
ТА СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Аналітична доповідь

Київ 2023

Електронну версію видання розміщено на: <http://www.niss.gov.ua>

За повного або часткового відтворення матеріалів цієї публікації посилання на видання є обов'язковим

Автори:

С. І. Здіорук, провідний науковий співробітник відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, доктор філософії, заслужений діяч науки і техніки України;

В. В. Токман, провідний науковий співробітник відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, доктор філософії.

Рецензенти:

О. Н. Саган, завідувач відділу релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор;

В. В. Титаренко, професорка кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», докторка філософських наук, професорка.

За редакцією *С. І. Здіорука*

Д-36 **Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп. / [С. І. Здіорук, В. В. Токман]; за ред. С. І. Здіорука. – Київ: НІСД, 2023. – 36 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07>**

Висвітлено специфіку державно-церковних і суспільно-релігійних процесів в умовах відкритої повномасштабної воєнної агресії Росії проти України. З'ясовано особливості структури та основні тенденції розвитку релігійної мережі в контексті війни. Проаналізовано політико-правові механізми системної протидії підривної антиукраїнській діяльності УПЦ МП в національному просторі, а також динаміку сприйняття та оцінки громадянами України діяльності УПЦ МП. Показано, як політичний істеблішмент Росії через УПЦ МП впливає на українське суспільство в період війни. Акцентовано на загрозах національній безпеці України з боку УПЦ МП, серед яких: співпраця з окупаційним режимом у Криму й на інших тимчасово окупованих українських територіях, підтримка російського тероризму, політичного шантажу та експансії «руського міра» в українському гуманітарному й політичному просторі, що є детонатором внутрішньосуспільної напруги, загрозою єдності українського суспільства, генерує релігійну ворожнечу, дискредитує державну владу та Української держави загалом. Йдеться про масові факти порушеннях свободи совісті та свободи релігії на тимчасово окупованих українських територіях.

Розроблені інноваційні підходи щодо можливостей децентралізації державної політики стосовно свободи совісті та свободи релігії в Україні. Сформульовано пропозиції для реалізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії задля зміцнення національної безпеки й захисту національних інтересів Української держави.

Для працівників органів державної влади України та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, науковців, експертів громадських інституцій, усіх, хто цікавиться проблемами державно-церковних і суспільно-релігійних відносин у контексті зміцнення національної безпеки та захисту національних інтересів України.

УДК 348.71+316.3.009:355.01(470)(477)

© НІСД, 2023

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Конфесійно-церковне середовище України: особливості структури та основні тенденції 2022–2023 років	6
2. Політика щодо діяльності УПЦ МП у контексті національної безпеки	11
3. Ставлення громадян України до ПЦУ та УПЦ МП: соціологічний вимір	17
4. Децентралізація державної політики щодо свободи совісті та свободи релігії в Україні: інноваційні аспекти	22
5. Порушення свободи совісті та свободи релігії на тимчасово окупованих українських територіях	27
Висновки та рекомендації	31

ВСТУП

Державно-церковні та суспільно-релігійні відносин в Україні постійно перебувають у полі зору фахівців Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) і вивчаються у контексті зміцнення національної безпеки та захисту національних інтересів держави. Результати досліджень оприлюднюються, також і в аналітичних доповідях НІСД. Попередня окрема доповідь з цієї тематики вийшла друком у 2011 р.¹ У виданні висвітлювалися актуальні на той час проблеми державно-церковних і суспільно-релігійних відносин, зокрема йшлося про:

- нав'язування пріоритету УПЦ МП;
- сервілізм владних структур щодо певних релігійних організацій;
- загрози національній безпеці Української держави через неправомірну політику органів центральної влади та органів місцевого самоврядування щодо УПЦ МП;
- потребу й можливості конституювання Української Помісної Православної Церкви;
- необхідність запровадження Служби військових капеланів у Воєнній організації України;
- механізми та способи здійснення у Збройних Силах та інших військових формуваннях України гуманітарної політики, яка відповідала би стандартам НАТО у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, створених згідно з Конституцією України та Законом України «Про оборону України»;
- розгортання харитативної діяльності релігійних організацій;
- організацію цивілізованої взаємодії світської системи освіти з релігійними закладами освіти;
- можливості та механізми співпраці Української держави, церков і деномінацій у сфері збереження й примноження українських культурних цінностей тощо.

Окремі з цих проблем протягом останніх 12 років уже розв'язані на рівні державної політики, але деякі з них усе ще потрібно вирішувати. Адже за останнє десятиліття суттєвих кількісних і якісних змін зазнала не тільки конфесійна мапа України.

Найголовніше – докорінно змінився фундаментальний буттєвий контекст. Держава в центрі Європи, миролюбна Україна, котра вперше у світовій історії добровільно відмовилася від третього за потужністю ядерного арсеналу, перетворилася на епіцентр варварської загарбницької війни Росії проти України.

Жорстокість, неповага російських окупантів до всіх людських цінностей сягнули небачених меж, тим паче нині, у ХХІ ст. **Московія розв'язала екзистенційну війну проти всього українства, відкрито заявляючи світові, що метою цієї війни є знищення Української держави та українців як нації.** Проголосивши своєю метою «денаціоналізацію» України, сучасний російський державно-політичний істеблішмент хоче довершити геноцид Українського народу, який підступно здійснювався комуністичним імперським режимом часів СРСР.

Дев'ять років війни істотно вплинули на всі сфери нашого політичного та суспільного життя. Частина території Української держави на півдні та сході

¹ Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму: аналіт. доп. / Здіорук С. І., Токман В. В., Литвиненко О. М. Київ : НІСД, 2011, 20 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Relyg_chyn-56e51.pdf

тимчасово окуповані РФ. Національна економіка зазнала серйозних втрат. Багато населених пунктів та інфраструктурних об'єктів повністю зруйновані ворогом. Довкілля України завдано катастрофічних збитків. *Внутрішня міграція, релокація бізнесу, міжнародна гуманітарна, фінансова, військово-технічна підтримка стали базовими маркерами поточного розвитку України, а євроатлантична та європейська інтеграція – безальтернативним зовнішньополітичним курсом.*

Російсько-українська війна, безперечно, вплинула й на релігійно-церковне середовище країни. З одного боку, відбулися справді знакові події – об'єднання православних церков Київської традиції, отримання об'єднаною церквою (ПЦУ) Томосу про автокефалію від Вселенського патріарха Варфоломія I. З іншого боку, кардинальне переформатування православної мережі супроводжується загостренням агресії з боку УПЦ МП, а політика щодо унеможливлення діяльності Московського патріархату в Україні нашоується не лише на спротив УПЦ МП, а й на внутрішній спротив певних суб'єктів владних повноважень, як в органах державної влади, так і в органах місцевого самоврядування, навіть у правоохоронних органах. Стає зрозуміло, що *проблема помісності Українського православ'я належить до розряду не просто суспільно вагомих, а фундаментальних щодо захисту національних інтересів та зміцнення національної безпеки, яка безпосередньо впливає на незалежність і суверенітет України.*

На тимчасово окупованих РФ українських територіях посилюється терор і дискримінація на ґрунті свободи совісті та свободи релігії. Знищуються та переслідуються всі релігійні організації різної конфесійної приналежності, позиція котрих не суголосна ідеологічним наративами московських окупантів.

Автори аналітичної доповіді ставлять за мету схарактеризувати специфіку державно-церковних і суспільно-релігійних процесів в умовах повномасштабної воєнної агресії Росії проти України, проаналізувати основні тенденції нинішнього розвитку державно-церковних і суспільно-релігійних відносин та запропонувати дієві інструменти щодо реалізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії задля зміцнення національної безпеки та захисту національних інтересів Української держави.

1. КОНФЕСІЙНО-ЦЕРКОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ 2022–2023 років

Незважаючи на російську воєнну агресію, релігійна мережа в Україні функціонує в правовому полі та продовжує розвиватися, зростає як кількісно, так і якісно. На початок 2023 р. в Україні діяло 36 594 релігійних організацій² (кількість зазначено без урахування релігійних організацій окупованого Криму та вичерпних даних з інших тимчасово окупованих територій України).

Україна має поліконфесійний склад населення. У суспільному просторі держави співіснують послідовники найрізноманітніших віросповідань – християни, мусульмани, буддисти, індуїсти, адепти новітніх релігійних рухів та ін. Майже 97 % наявних конфесійних структур належить до християнської традиції.

Православ'я залишається найчисельнішим, достатньо різноманітним напрямом християнства в Україні. Він, окрім іншого, представлений також низкою невеликих церков, котрі переважно мають проросійську орієнтацію. Серед них – Російська православна церква закордонна, Російська старообрядницька церква (Безпопівська згода), Російська древлеправославна церква (Новозибківська згода), Російська істинно-православна церква та ін. Усі вони не справляють визначального впливу на релігійне та суспільно-політичне життя країни. Діяльність цих інституцій значною мірою зосереджується на духовній опіці над своїми вірними.

Ключовими православними юрисдикціями, що діяли на теренах Української держави від початку відродження її суверенітету в 90-х роках минулого століття, були такі: Українська православна церква Київський патріархат (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Саме взаємовідносини між ними понад чверть століття формували порядок денний національного громадсько-церковного буття.

Йдеться, зокрема, про питання ескалації міжправославних колізій та налагодження діалогу; лобіювання законодавчих змін у сфері свободи совісті та свободи релігії; прагнення виявити себе основним репрезентантом загальноукраїнської ідентичності, змагальності за суспільний авторитет і довіру; наближення до влади та забезпечення її підтримки; обстоювання права на спадкоємність давньої Київської (Володимирівської) церкви тощо.

Неодноразові спроби подолати це православне розмежування не мали успіху.

Ситуація кардинально змінилася навесні 2018 р., коли ідея Помісної Церкви об'єднала більшість українських православних вірян, клір, Главу Української держави, парламент та уряд України, місцеву владу та громадськість. Спільними зусиллями за сприяння Вселенського патріарха Варфоломія I Український народ нарешті зумів утілити в життя багатовікову мрію – 15 грудня 2018 р. в Софії Київській пройшов Об'єднавчий (Установчий) Собор єпископів, священників і мирян УПЦ КП, УАПЦ та частини УПЦ МП, результатом якого стало *створення Православної Церкви України* (ПЦУ). Незабаром, уже 6 січня 2019 р., Вселенський патріарх Варфоломій I у своїй резиденції в м. Стамбулі (Туреччина) вручив новообраному предстоятелю ПЦУ Митрополиту Епіфанію і тодішньому Президентові України П. Порошенку *Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні*³.

² Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2023 р. Форма 1 / Архів Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

³ Вселенський патріархат вручає томос про автокефалію української церкви – трансляція.

Отже, у 2019 р. країна увійшла з новим православним розкладом. Замість звичної тріади – УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП – українці отримали дихотомію у вигляді ПЦУ та УПЦ МП, доповнену мережею згаданих вище інших православних церков. Інституційна мережа цих двох православних юрисдикцій становить понад 50 % від усієї релігійної мережі України. Незважаючи на відчутну перевагу за кількістю релігійних громад, УПЦ МП серйозно поступається ПЦУ за кількістю вірян (*див. розділ 3*).

Однак є істотніша відмінність між цими церквами. Повномасштабний воєнний напад РФ, що розпочався 24 лютого 2022 р., чітко продемонстрував – Православна церква України та Українська православна церква Московського патріархату перебувають по різні боки лінії фронту.

ПЦУ одразу категорично й однозначно засудила російське вторгнення, виступила за негайне відновлення територіальної цілісності Української держави, долучилася до процесу забезпечення підтримки України на міжнародній арені, виявилася активним учасником кампанії з надання гуманітарної допомоги потерпілим громадянам, внутрішньо переміщеним особам (ВПО), Збройним Силам України (ЗСУ).

Натомість УПЦ МП, попри десятки тисяч жертв серед цивільного українського населення, зруйновані українські міста і села, тотальний терор, тортури, публічні страти, гвалтування, в т. ч. малолітніх дітей, приниження, масові викрадення сотень тисяч українських дітей⁴, насильне вивезення майже 3 млн українських громадян (Д. Лубінець)⁵, здійснення геноциду Української нації, екоциду внаслідок підриву дамби Каховської ГЕС, навіть після того, як російські окупанти знищили сотні культових споруд (серед них переважна більшість – храми УПЦ МП), не наважилася вийти за рамки багаторічної промосковської холуйської тактики і продовжує:

- заперечувати російську воєнну агресію проти України;
- прикривати шовіністичну політику російського державного та церковного керівництва;
- формувати образ «гонимої церкви»;
- протидіяти визнанню української автокефалії помісними православними церквами;
- оспорювати тисячолітні церковні канони тощо.

Зважаючи на таку різнополярну приналежність, зазначимо, що *ПЦУ та УПЦ МП перебувають наразі в стані конфронтаційного протистояння*. Рівень конфліктної атмосфери, яку продукує переважно промосковська церква, характеризується регіональним виміром. До того ж, це протистояння виходить за суто конфесійні межі, має чітке політичне забарвлення, а тому належить до глибоко сутнісних і впливає на весь спектр суспільно-релігійних відносин.

Повномасштабне російське воєнне вторгнення зумовило кілька важливих тенденцій у конфесійному середовищі України.

По-перше, релігійні організації стали активними учасниками гуманітарного фронту. Разом із органами влади, міжнародними благодійними об'єднаннями, волонтерськими рухами церкви і деномінації долучилися до вирішення нагальних

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tomos-vruchennia/29691838.html>

⁴ До Росії вивезли близько 260–700 тис. українських дітей – Регіональний центр прав людини.

URL: <https://chas.news/news/do-rosii-vivezli-blizko-260-700-tis-ukrainskih-ditei-regionalnii-tsentr-prav-lyudini>

⁵ Стало відомо, скільки українців депортували в рф.

URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/05/novyna/bezpeka/stalo-vidomo-skilky-ukrayinciv-deportuvaly-rf>

проблем, що стосуються налагодження життєдіяльності суспільства. Українські конфесії працюють за різними напрямками. Ключові з них:

- забезпечення населення, яке постраждало від війни, найнеобхіднішим (продуктами харчування, одягом, засобами гігієни тощо);
- забезпечення внутрішньо переміщених осіб притулком (розміщення на власних локаціях, допомога в пошуку житла, участь у зведенні тимчасових помешкань);
- підтримка ЗСУ (закупівля / виготовлення та постачання відповідним бойовим підрозділам військового спорядження, тактичного обладнання, амуніції, автотранспортних засобів);
- логістичний супровід у сфері охорони здоров'я (доставляння з-за кордону медичного обладнання, техніки, спеціальної апаратури, життєво необхідних лікарських препаратів);
- проведення інформаційно-комунікативної діяльності (підтримання моральної стійкості суспільства, мобільне реагування у складних гуманітарних ситуаціях, зміцнення міжнародного партнерства в контексті протистояння російським загарбникам, формування правдивого уявлення про Україну серед світового співтовариства).

По-друге, відчутно динамізувався процес зміни релігійними громадами юрисдикційної належності. Практично в усіх областях України спостерігається вихід парафій із підпорядкування УПЦ МП. Переважна більшість із них приймає рішення про перехід до Православної церкви України. Так, із 15 грудня 2018 р. 1465 релігійних громад та монастирів заявили про перехід із УПЦ МП до ПЦУ (станом на 14 червня 2023 р.)⁶. І якщо на середину травня 2022 р. проросійську церкву полишили понад 200 парафій у 15 регіонах та столиці, то вже через місяць ця цифра зросла – своє підпорядкування змінили 600 релігійних громад. А в січні 2023 р. митрополит Епіфаній наголосив, що до церкви, яку він очолює, з часу отримання Томосу долучилося близько 1700 парафій УПЦ МП⁷.

Зміна парафіями юрисдикційного підпорядкування – *дієвий інструмент із мінімізації релігійної мережі УПЦ МП та нарощування інституційної спроможності ПЦУ*. В умовах, коли діалог між єпископатами обох церков щодо перспектив об'єднання фактично заблокований, вектор руху задають низові ланки – релігійні громади. Їхні дії переконують, що ці громади не бажають залишатись у складі церкви, котра співпрацює з агресором і є фактично співучасницею, відповідальною за всі воєнні злочини, що їх учинили й далі чинять російські окупанти.

По-третє, спостерігається зміцнення правосуб'єктності ПЦУ на гецерковному рівні. Нині її автокефалію визнали такі авторитетні церкви, як-от Константинопольська, Олександрійська, Елладська та Кіпрська. Певні сигнали надходять і від інших церков, які формують повноту Вселенського православ'я. Серед них – Румунська та Болгарська. З метою оптимізації відносин із Румунською православною церквою Священний синод ПЦУ ще в липні 2019 р. створив вікаріат для румуномовних вірян, які проживають в Україні, з правами самоуправління.

⁶ Перехід церковних громад до ПЦУ. URL: <http://surl.li/ifa0q>; Перелік громад, що змінили церковну юрисдикцію з УПЦ (МП) на ПЦУ (2023). URL: <http://surl.li/ifa0p>

⁷ Епіфаній розповів, скільки парафій покинули Московський патріархат після створення ПЦУ. 2023. 29 січ. UAINFO.org.

URL: <https://uainfo.org/blognews/1675006882-epifaniy-rozpoviv-skilki-parafiy-pokinuli-moskovskiy.html>

Окрім того, ПЦУ продовжує інтенсивний діалог з Константинопольською патріархією, єпископатами Грузинської та Єрусалимської православних церков. У Грузинській православній церкві загалом прихильно ставляться до церковної незалежності України. Тим більше, що грузинський та український народи об'єднує тривала боротьба проти російської інтервенції.

Очевидні зрушення ПЦУ щодо набуття членства у Конференції європейських церков. Рішення про вступ до цієї християнської єкуменічної організації ухвалили на засіданні Священного синоду Української церкви в липні 2022 р. Минулого року ПЦУ вперше була офіційно представлена на 11-й асамблеї Всесвітньої ради церков у м. Карлсруе (Німеччина).

Отже, ПЦУ поступово, незважаючи на війну, реалізує європейський курс України.

По-четверте, поглиблюється внутрішня криза УПЦ МП, відбувається її переформатування та фрагментація. Церква, яка десятиліттями була рупором кремлівської імперської пропаганди на українських землях, культивувала сепаратистські та колаборантські настрої, виступала супроти здобуття автокефалії, нарешті почула промовисте «ні!» від українського суспільства.

Серед священнослужителів УПЦ МП сформувалася чимала опозиція, яка не підтримує визначеного промосковським керівництвом офіційного курсу. Показовими є звернення мирян УПЦ МП до митрополита Онуфрія⁸ та частини духовенства УПЦ МП – до Собору предстоятелів древніх православних церков⁹. Лейтмотив обох документів: непоминання патріарха Кирила; проведення над ним церковного суду за моральні злочини; засудження ідеології «руського міра»; налагодження діалогу з ПЦУ.

Водночас у середовищі УПЦ МП озвучується ідея проголошення незалежності від РПЦ. Проте вона безперспективна, оскільки суперечить нормам церковного канонічного права Вселенської православної церкви. Водночас із початку повномасштабного воєнного нападу Росії на Україну клірики в кількох єпархіях (Рівненська, Черкаська, Львівська, Волинська, Сумська) звернулися до правлячих архієреїв та митрополита Онуфрія скликати Всецерковний собор або, принаймні, церковний синод та розглянути питання виходу УПЦ МП зі складу РПЦ.

Сьогодні УПЦ МП уже не є тією монолітною структурою, якою вона була за часів правління митрополита Володимира (Сабодана).

По-п'яте, і найголовніше, нарешті через понад тридцять років після політичного усамостійнення України стало можливим здійснити цілком системні кроки задля здобуття повної духовної незалежності. Йдеться про звільнення національного релігійного, культурного, освітнього, інформаційного простору від присутності в ньому Московського патріархату, замаскованого під брендом «УПЦ». Після того як керівництво УПЦ МП на своїх синодах від 28 лютого та 12 травня 2022 р. заявило, що в Україні – не агресія Росії, окупація чи війна проти Українського народу, а «*братовбивче кровопролиття на українській землі*» та «*збройне протистояння двох наших братніх народів*»¹⁰, а діяльність української влади та Православної Церкви

⁸ Звернення вірян Української православної церкви. URL: <http://surl.li/ifaqv>

⁹ Міжнародний церковний трибунал. [Фейсбук-сторінка Андрія Пінчука]. URL: <http://surl.li/ifarj>

¹⁰ Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви від 28 лютого 2022 р. / Українська Православна Церква: офіц. сайт. URL: <https://news.church.ua/2022/02/28/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-28-lyutogo-2022-roku/>

України «стали одним із приводів військового вторгнення в Україну»¹¹, зникли будь-які сумніви щодо того, інтереси якої агресивної держави обстоює ця промосковська релігійна організація.

¹¹ Заява Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 р. / Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 2022. 12 трав. URL: <https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnya-2022-roku/>

2. ПОЛІТИКА ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ УПЦ МП У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Діяльність УПЦ МП, що безпосередньо генерує загрози національній безпеці Української держави у сфері внутрішньої політики

Як уже йшлося вище, діяльність УПЦ МП з багатьох причини варто розглядати як загрозу національній безпеці України. Зокрема, у сфері внутрішньої політики загрози створюють такі дії УПЦ МП:

- поширення та вкорінення в Україні ідеології «руського міра»¹²;
- розкол українського суспільства за світоглядно-ідеологічною основою¹³;
- дискредитація української влади всіх рівнів, у т. ч. Президента України;
- колабораціонізм із окупаційною владою, унаслідок чого загинули тисячі українських громадян;
- безпосередня участь кліру УПЦ МП у бойових операціях не лише як корегувальників ракетних ударів чи артилерійських обстрілів українських Сил оборони, мирних міст і сіл, а навіть зі зброєю в руках у складі російських терористичних формувань¹⁴;
- ескалація напруги та ворожнечі в релігійному середовищі.

Питання обмежувального впливу УПЦ МП на українське суспільство завжди були в полі зору українських політиків та аналітиків, зокрема співробітників Національного інституту стратегічних досліджень¹⁵. Особливо активно ці проблеми почали обговорюватися після анексії Росією Криму та окупації в 2014 р. окремих районів Донецької і Луганської областей.

Тоді виразно означилася базова сутність УПЦ МП як ідейно-світоглядного агента імперського політичного режиму, асоційованого з московією¹⁶. Керівництво та

¹² Україна та проект «руського міра»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]. Київ: НІСД, 2014. 80 с. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1594/>

¹³ Цивілізаційний вибір України: від «руського міра» до об'єднаної Європи: аналіт. доп. / [Лозовий В. С., Валуєвський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О., Іщенко А. Ю. та ін.]. Київ: НІСД, 2019. 192 с. URL: <http://surf.li/igcsm>; Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доп. / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валуєвський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.]. Київ: НІСД, 2019. 144 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf

¹⁴ За попами УПЦ МП стоять не скажені жінки, а російські танки. URL: https://24tv.ua/za_porami_ups_mp_stoyat_ne_skazheni_zhinki_a_rosiyski_tanki_n911246; Корректировал «арту»: священник УПЦ МП сбежал в Россию после службы «ДНР». URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/06837-korrektyroval-artu-svyaschennik-ups-mp-sbezhal-v-rossiyu-posle-sluzhbyi-dnr.htm>; Російські терористи на службі в Московського патріархату. URL: <https://informnapalm.org/ua/rosijski-terorysty-na-sluzhbi-v-moskovskogo-patriarhatu/>; «ФСБ в рясах». Як російські спецслужби діяли під прикриттям Московського патріархату? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/okupacia-krimu-moskovsky-patriarkhat/31122625.html>

¹⁵ Див.: Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. Київ: НІСД, 1993. 60 с.; Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія. Київ: Знання України, 2005. 552 с.; Здіорук С. І. Нейтралізація загроз «руського міра» і московського патріархату в контексті зміцнення національної безпеки Української держави. *Візія Української держави в ідеології українського націоналізму*: зб. матер. / упор. Т. Бойко, Б. Галайко, Ю. Сиротюк. Київ – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. С. 263–279; Zdiuruk S. Ukraine on the way of integration into the United Europe: ethno-confessional aspect. *Juridical Journal*. 2016. № 168. Pp. 73–78; Московський патріархат / Мицик Ю. А., Здіорук С. І. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 21. Київ, 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=68689; Здіорук С. Релігійні чинники в новітньому українському державотворенні: виклики і здобутки. *Крути: проблеми державотворення від доби Української революції (1917–1921 рр.) до сьогодення*. Вип. III. Київ – Ніжин, 2020. С. 197–212 та ін.

¹⁶ Священнослужителі УПЦ (МП) не встали у Раді під час зачитування імен бійців АТО – героїв України (оновлено) / Релігійно-інформаційна служба України: офіц. сайт. 2015. 08 трав. URL:

переважна більшість єпископату промосковської церковної структури вже тоді не засудили російську агресію, продовжували підтримувати тісні взаємозв'язки з Московською патріархією, демонстрували лояльність до політичного керівництва РФ¹⁷. Наслідками такої політичної поведінки УПЦ МП стали:

- 1) відчутне падіння суспільного авторитету;
- 2) вихід парафій із її юрисдикції;
- 3) активізація зусиль на ниві конституювання української автокефалії.

Водночас повномасштабне воєнне вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 р. вселяло невелику надію, що церква, яка іменується «українською», не зможе ігнорувати відверте нищення сусідньою державою засад української державності та національного суверенітету. Подібне очікування не справдилося. УПЦ МП не спромоглася культивувати в собі вияви національної самосвідомості, вирішила й надалі послуговуватися усталеними лекалами імперської московської традиції.

За шістнадцять місяців «гарячої фази» війни керівництво проросійської церкви так і не засудило дії та риторику російського політичного керівництва, російського патріарха, сам факт російської збройної агресії, вчинені російськими військовими і найманцями акти насильства проти українських захисників та мирного населення. Вищі церковні сановники УПЦ МП воліють за краще взагалі уникати тем, пов'язаних із війною, ухиляються називати речі своїми іменами. Так, засуджуючи масові вбивства місцевих жителів у Бучі, очільник цієї церкви митрополит Онуфрій жодним словом не вказав на росіян як винуватців злочинів проти людяності¹⁸.

Священний синод УПЦ МП продовжує дотримуватися наративів «руського міра» про «два братні народи – український та російський», «спільну Дніпровську купель хрещення», «братовбивчий громадянський конфлікт» тощо.

Серйозну критику з боку духовенства та громадян отримала заява синоду УПЦ МП від 12 травня 2022 р. Навіть низка кліриків тієї т. зв. церкви занепокоєні тим, що у цій заяві не були оцінені антигуманістичні та навіть антихристиянські дії патріарха Кирила та єпископату РПЦ, які пропагують війну проти України; не засуджені вчинки тих кліриків УПЦ МП, котрі вдалися до колабораціонізму з російським агресором тощо.

Спроба церковного собору УПЦ МП у травні 2022 р. нібито усамотійнитися від РПЦ виявилася насправді черговою імітацією та мімікрією. З моменту ухвалення соборних рішень минув рік, а що маємо насправді? Ставлення до російської агресії не змінилося, євхаристійне спілкування з Константинопольською церквою не відновлене, діалогу із ПЦУ не розпочато, офіційних змін до статутних документів не опубліковано, збурення суспільства та антиукраїнські провокації під час сутичок за храми, що їх влаштовують клірики УПЦ МП, продовжуються, візити до держави-агресорки тривають, колабораціонізм з окупантами набув іще більшого розмаху.

Показовим є таке: у розпал бойових дій РПЦ перепідпорядкувала собі низку єпархій у Криму, на сході та півдні України без узгодження з Києвом. Проте жодної

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/59943/; Митрополит Онуфрій: Голодомор – это было вразумление, усмирение со стороны Господа нашей гордыни.

URL: <https://www.pravoslavie.ru/28395.html>

¹⁷ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. С. 135–140. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/monografii/svitova-gibridna-viyna-ukrainskiy-front-monografiya>

¹⁸ Звірства у Бучі. Предстоятель Московської церкви в Україні шокував заявою. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/zvirstva-u-buchi-predstoyatel-moskovskoj-cerkvi-v-ukrajini-shokuvav-zayavoyu-835634.html>

адекватної реакції, а надто засудження, з боку керівництва УПЦ МП не пролунало. Натомість триває обливання брудом усіх українських церков, а особливо ПЦУ, паплюження української влади, включно й Президента України. Підривна робота проти національної безпеки Української держави також проводиться практично в усіх областях, це засвідчили відповідні рішення РНБО України та розслідування СБУ.

Минулорічна реакція пресекретаря російського президента Пєскова на обшуки СБУ у Києво-Печерській лаврі, що були розцінені як війна України з РПЦ, остаточно переконує – про жодне унезалежнення УПЦ МП не йдеться¹⁹. Ця «церква» залишається структурним округом Московського патріархату.

Повномасштабна війна Росії проти України засвідчила, що незмінний статус *УПЦ МП – серйозна загроза для національної безпеки Української держави*. У нинішніх суспільно-політичних реаліях проблема стримування філії РПЦ перейшла з рівня дискусій і поміркованих рішень у жорстке прагматичне русло. З огляду на поточний момент вирішення цієї проблеми відбувається доволі системно та одночасно за кількома напрямками.

Санкції та кримінальні провадження щодо представників УПЦ МП

Рада національної безпеки і оборони України 1 грудня 2022 р. ухвалила рішення «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Документ передбачає низку важливих превентивних кроків. Серед них, зокрема, – запровадження персональних санкцій стосовно осіб, пов'язаних із УПЦ МП²⁰. Під їхню дію потрапили, наприклад, екснардеп і за сумісництвом диякон УПЦ МП В. Новинський, екснамісник Києво-Печерської лаври митрополит Павло (Лебедь), митрополит Сімферопольський і Кримський РПЦ Лазар, митрополит Ізюмський і Куп'янський УПЦ МП Єлисей, єпископ Роменський і Буринський УПЦ МП Іосиф та ін. Наприкінці січня 2023 р. РНБО затвердила зміни до грудневого рішення, застосувавши до підсанкційних осіб повний пакет обмежувальних заходів із 14 позицій терміном на п'ять років. Обидва документи уведені в дію указами Президента України.

З осені 2022 р. українські спецслужби проводять різнопланові безпекові заходи на території багатьох єпархій УПЦ МП – Вінницької, Кіровоградської, Чернівецько-Буковинської, Івано-Франківської, Волинської, Мукачівської, Рівненської, Черкаської та ін. Під час спецоперації працівники правоохоронних органів обстежили понад 350 культових споруд, перевірили понад 850 осіб, із яких більше як пів сотні допитали. За результатами перевірок було виявлено літературу з пропагандистськими меседжами «руського міра», листування з вищим церковним керівництвом РПЦ, російсько-імперську символіку, російську валюту, інші підривні матеріали, що створюють загрози національній безпеці України, антиукраїнські інструкції та ін.

Окремим ієрархам висунуто підозру в державній зраді, проведенні антиукраїнської діяльності, розпалюванні ненависті на релігійному ґрунті. Загалом СБУ розслідує понад 100 карних справ проти проросійськи налаштованих кліриків

¹⁹ Кремль відреагував на обшуки в Києво-Печерській лаврі. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/22/7377435/>; В Кремлі відреагували на обшуки в Києво-Печерській лаврі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kreml-obshuky-lavra/32143018.html>

²⁰ Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#n2>

УПЦ МП. Стосовно останніх уже ухвалені показові політичні та судові рішення. Так, митрополита Чернівецького і Буковинського Мелетія Президент України позбавив українського громадянства, екснамісника Києво-Печерської лаври митрополита Павла суд відправив під домашній арешт на 60 діб, ексєрєвник Кіровоградської єпархії митрополит Йоасаф отримав вирок – три роки позбавлення волі з іспитовим терміном два роки.

Викриття антиукраїнської діяльності агентів Московського патріархату триває.

Протидія УПЦ МП на місцевому рівні

З перших днів повномасштабного російського воєнного вторгнення органи місцевого самоврядування в різних регіонах України почали активно вдаватися до кроків, спрямованих на обмеження присутності УПЦ МП в українському суспільному просторі як церкви, котра ідейно підтримує державу-агресора.

На сьогоднішній день уже більше як сто міських та обласних рад (Івано-Франківська, Дрогобицька, Батуринська, Броварська, Львівська, Козятинська, Кропивницька, Кагарлицька, Луцька, Сумська, Рівненська, Чернівецька та ін.) ухвалили рішення, у яких:

- 1) апелюють до Президента України та Верховної Ради України підтримати пропозицію про заборону Московського патріархату в Україні на законодавчому рівні;
- 2) забороняють діяльність структур УПЦ МП на території відповідної територіальної громади або встановлюють для них спеціальний режим функціонування;
- 3) закликають згромадження УПЦ МП змінити статус юридичного підпорядкування Москві;
- 4) відмовляють парафіям УПЦ МП в оренді приміщень, культових та інших будівель, земельних ділянок.

Остання опція масово почала застосовуватися на місцевому рівні після того, як РНБО України та Президент України чітко означили антиукраїнську зорєнтованість УПЦ МП.

Проте не повсюдно місцева влада вбачає в діяльності УПЦ МП загрозу для національної безпеки. Влітку 2022 р. депутати Полтавської районної ради не змогли визначитися щодо статусу філії Московського патріархату в Україні²¹. Восени депутати Полтавської та Одеської міських рад «провалили» голосування щодо заборони УПЦ МП. У квітні 2023 р. на сесії Запорізької міськради більшість не підтримала ініціативу фракції «Європейська Солідарність» розірвати комунальні договори з храмами та установами УПЦ МП. Влада Києва, не така категорична в цьому питанні, ніж влада Одеси та Запоріжжя, обрала вичікувальну позицію, що неприпустимо для столиці нашої держави. Столична міська рада нібито схвально ставиться до громадської ініціативи про розірвання з проросійською церквою договорів оренди на користування земельними ділянками, але готова її зреалізувати після ухвалення рішення стосовно заборони УПЦ МП на державному рівні²². Тобто самотійності, відповідальності й ініціативи щодо зміцнення національної безпеки в царині церковно-державних відносин у столиці не спостерігається.

²¹ У Полтавській райradі не вистачило голосів для підтримки рішення про заборону УПЦ МП. *Полтава 365*. URL: <https://poltava365.com/u-poltavskij-rajradi-ne-vistachilo-golosiv-dlya-pidtrimki-ri.html>

²² Забрати землю в УПЦ МП: Кличко відповів на петицію. *Великий Київ*. URL: <https://bigkyiv.com.ua/zabraty-zemlyu-v-upcz-mp-klychko-vidpoviv-na-petecziyu/>

Робота парламенту України з попередження загроз національній безпеці в релігійній сфері

Верховна Рада України 3 березня 2022 р. ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора» № 2109-IX. У документі, зокрема, передбачено ліквідацію релігійної організації у разі доведення судом її антидержавної діяльності, також і створення загроз національній безпеці України.

За період повномасштабної війни в парламенті України зареєстровано кілька законопроектів, у яких пропонується припинення діяльності УПЦ МП. Серед них такі: «Про заборону Московського патріархату на території України» від 22 березня 2022 р. № 7204; «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо заборони діяльності релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» від 26 березня 2022 р. № 7213; «Про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій» від 23 листопада 2022 р. № 8221; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій» від 05 грудня 2022 р. № 8262.

Кабінет Міністрів України подав власний законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» від 19 січня 2023 р. № 8371, підготовлений на виконання грудневого 2022 р. рішення РНБО України.

Поки що жодна із перелічених законодавчих ініціатив не розглядалася. За словами голови Верховної Ради України Р. Стефанчука, саме урядовий законопроект найближчим часом має обговорюватись у сесійній залі.

Проблема загроз національній безпеці України, пов'язаних із діяльністю релігійних організацій, що мають керівні центри на території держави-агресора, обговорювалася на Комітетських слуханнях у Верховній Раді України 30 травня 2022 р. Серед погоджених учасниками зібрання актуальних рішень такі:

- 1) застосування персональних санкцій стосовно представників РПЦ;
- 2) створення Тимчасової слідчої комісії для розслідування фактів колабораційної діяльності представників релігійних організацій під час воєнної агресії РФ проти України;
- 3) контроль фінансово-економічної та освітньо-інформаційної діяльності релігійних організацій із центром у державі-агресорі.

Окремі з ухвалених рішень вже успішно імплементуються.

Позбавлення УПЦ МП права на користування національними святинами

Від часу проголошення незалежності України релігійні пам'ятки світового значення, що діють на українських теренах, – Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, Свято-Успенська Почаївська лавра, Свято-Успенська Святогірська лавра (статус отримала 2004 р.) – перебували в користуванні УПЦ МП. За першої прем'єрської

каденції В. Януковича всі три лаври було передано в безоплатну оренду промосковській церкві на 49 років. Наполягання громадськості та вимоги до влади виселити прихильників «руського міра» з українських культурно-духовних святинь протягом багатьох років не давали бажаного результату.

Тільки повномасштабне російське воєнне вторгнення та відсутність прямого осуду політичної авантюри й тероризму Москви з боку УПЦ МП спонукали українських владних чиновників вдатися до кардинальних рішень. Спочатку Міністерство культури та інформаційної політики України не продовжило дію договору з УПЦ МП на користування Верхньою лаврою. Завдяки цьому вперше за 30 років після відновлення державного суверенітету урочисте богослужіння з нагоди Різдва Христового в Києво-Печерській лаврі провела Помісна Православна Церква України.

У березні 2023 р. українська влада в односторонньому порядку розірвала договір оренди з УПЦ МП на безоплатне користування всіма іншими приміщеннями цієї лаври. Майже півтора місяці на території Києво-Печерського заповідника працювала інвентаризаційна комісія Міністерства культури та інформаційної політики України. Незважаючи на фізичний, психологічний, інформаційний, юридичний спротив з боку керівництва монастиря та цілої УПЦ МП, вдалося обстежити всі 79 об'єктів.

На порядку денному – звільнення від окупаційної церковної адміністрації Почаївської лаври. У Верховній Раді України з цього питання зареєстрована постанова про звернення до Кабінету Міністрів України щодо розірвання з УПЦ МП договору оренди споруд православної святині Тернопільщини. Водночас Міністерство культури та інформаційної політики України створило комісію для перевірки наслідків діяльності УПЦ МП на території Почаївської лаври.

Після того як українська земля буде звільнена від російських окупаційних військ, аналогічна процедура очікує й на Святогірську лавру.

Отже, консолідоване несприйняття Українським народом зрадницької промосковської діяльності УПЦ МП ставить цю т. зв. церкву перед серйозною дилемою – *шукати прийнятний варіант адаптації до національного контексту або перетворитися на маргінальне політико-релігійне утворення промосковського ґатунку.*

3. СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ПЦУ ТА УПЦ МП: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Перебування УПЦ МП в системі координат російської імперської матриці відчутно прискорило не тільки процес виходу парафій із юрисдикції цієї церкви, але й суттєво вплинуло на її сприйняття в українському суспільстві. Про це, зокрема, свідчать соціологічні опитування, проведені низкою відомих в Україні аналітичних інституцій. Серед них – Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, дослідницька агенція «Info Sapiens», Соціологічна група «Рейтинг», компанія «Active Group» та ін.

Результати соціологічних досліджень можна згрупувати за трьома основними параметрами:

- 1) оцінка динаміки прихильності громадян до ПЦУ / УПЦ МП;
 - 2) ставлення українців до ідеї обмеження діяльності УПЦ МП;
 - 3) кваліфікування УПЦ МП як чинника російської воєнної агресії.
- Розглянемо їх окремо.

Оцінка динаміки прихильності громадян до ПЦУ / УПЦ МП

За даними соціологічного дослідження КМІС, проведеного в липні 2022 р., 54 % респондентів належать до ПЦУ, і лише 4 % опитаних ідентифікує себе з УПЦ МП. Усього за неповний рік кількість прихильників проросійської церкви зменшилася в 4,5 раза – з 18 до 4 %²³.

Наприкінці грудня 2022 р. КМІС на замовлення Інституту соціології НАНУ провів опитування в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство». Здійснивши аналітичні узагальнення, українські фахівці встановили, що тільки 6,6 % опитаних громадян означили свою прихильність до УПЦ МП. У листопаді 2021 р. таких було 21,9 %. Водночас частка респондентів, котрі зараховують себе до вірян ПЦУ, впродовж 2022 р. зросла з 36,1 до 45 %²⁴.

Подібні результати продемонструвало дослідження «Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни», презентоване агенцією «Info Sapiens» у лютому 2023 р. За інформацією, частка парафіян ПЦУ на початок поточного року становила 55 %, а частка парафіян УПЦ МП – усього 4 %. До 24 лютого 2022 р. ці показники становили відповідно 38 та 15 % (рис. 1)²⁵.

²³ Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 р. / КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=10>

²⁴ За час війни в УПЦ МП суттєво зменшилася кількість парафіян, – соціологи. РІСУ. URL: https://risu.ua/upc-mp-majzhe-zalishilas-bez-parafijan---sociologi_n135724

²⁵ Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни / Info Sapiens. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/socpol-research-single-page?id=259>

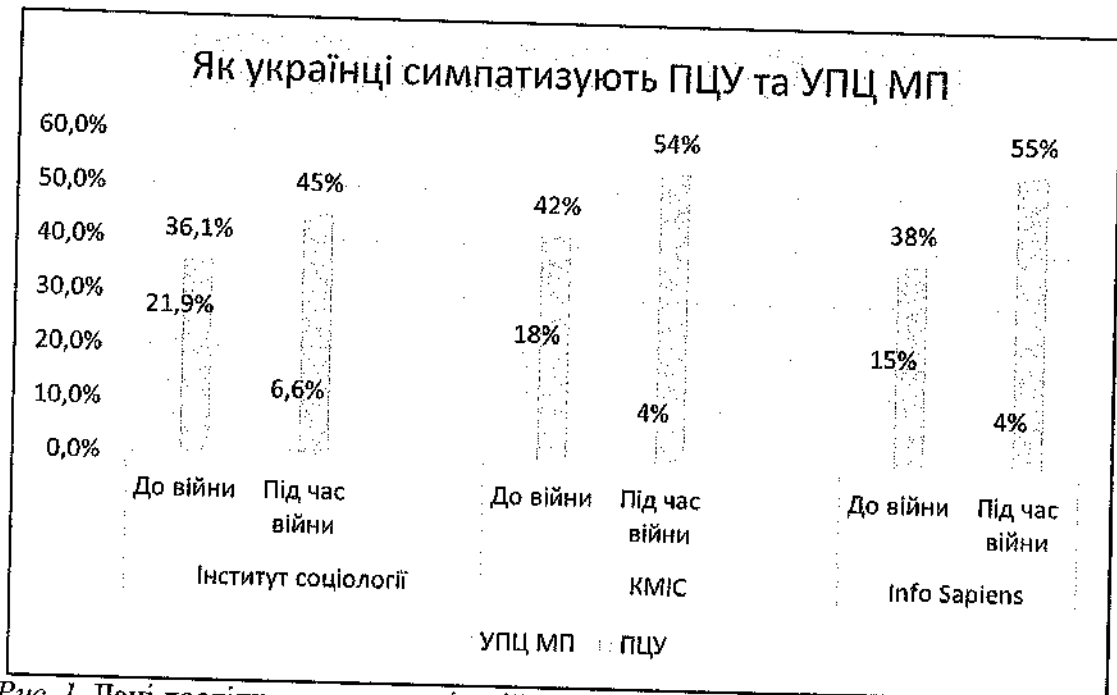

Рис. 1. Дані дослідницьких організацій про ставлення українців до ПЦУ та УПЦ МП

Джерело: складено авторами.

Тобто і в цьому випадку бачимо зменшення прихильників проросійської церкви майже в 4 рази. Аналіз тенденцій і конкретних процесів у середовищі УПЦ МП засвідчує, що динаміка зменшення кількості прихильників УПЦ МП та їхнього впливу буде неухильно наростати.

Ставлення українців до ідеї обмеження діяльності УПЦ МП

Опитування Соціологічної групи «Рейтинг», проведене в першій декаді березня 2022 р., засвідчило, що ідею розриву взаємозв'язків УПЦ МП з РПЦ підтримує 63 % респондентів, не підтримує – 10 %. Свою байдужість задекларували 18 % учасників опитування²⁶.

Проте через місяць кількість тих, хто виступає за припинення відносин між УПЦ МП та РПЦ, зросла до 74 %. Натомість поменшало (7 %) прибічників збереження діалогу двох церков.

Показово, що 51 % опитаних схвально поставилися до заборони діяльності УПЦ МП на території України з боку держави. Якщо зважати на регіональний вимір, то на заході країни таких дві третини, на сході – 29 %. Водночас 21 % учасників опитування висловилися за позбавлення пільг проросійської церкви та розірвання з нею договорів оренди на користування землею і приміщеннями²⁷. Ще 20 % заявили, що держава не повинна втручатись у церковні справи.

²⁶ Оцінка ситуації в Україні (8-9 березня 2022) / Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_situacii_v_ukraine_8-9_marta_2022.html

²⁷ Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (6 квітня 2022) / Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

Питання про заборону УПЦ МП фігурувало в рамках дослідження компанії «Active Group» (листопад 2022 р.). Так, 61,9 % респондентів зауважили, що філії РПЦ не місце в Україні. З них категоричне «так» обстоювали 41 % опитаних, а 20,9 % обмежилися варіантом «швидше так»²⁸.

У березні 2023 р. ця компанія провела аналогічне опитування. Його результати досить показові. За чотири місяці чисельність прибічників заборони УПЦ МП зростає з 61,9 до 75,2 %²⁹.

Власне всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус» протягом 4–27 грудня 2022 р. провів КМІС. Воно стосувалося політики державної влади стосовно УПЦ МП. У підсумковому варіанті позиції опитаних українських громадян розподілилися так: 78 % вказали, що держава в будь-якому випадкові має втрутитись у діяльність проросійської церкви. З них 54 % наголосили на необхідності повної заборони УПЦ МП, а 24 % вважає достатнім встановлення над нею державного нагляду і контролю. Крім того, 12 % респондентів не вбачають слушним втручатись у діяльність УПЦ МП³⁰.

У дослідницькій компанії «Gradus Research» зауважили, що ставлення українців до заборони УПЦ МП є динамічною величиною. Якщо в 2021 р. подібну ідею підтримували 55 % громадян, то в квітні 2023 р. – 70 %. За аналогічний період частка противників заборони УПЦ МП зменшилася з 14 до 9 %³¹ (рис. 2).

Скільки українців підтримують заборону УПЦ МП (за даними різних соціологічних центрів)

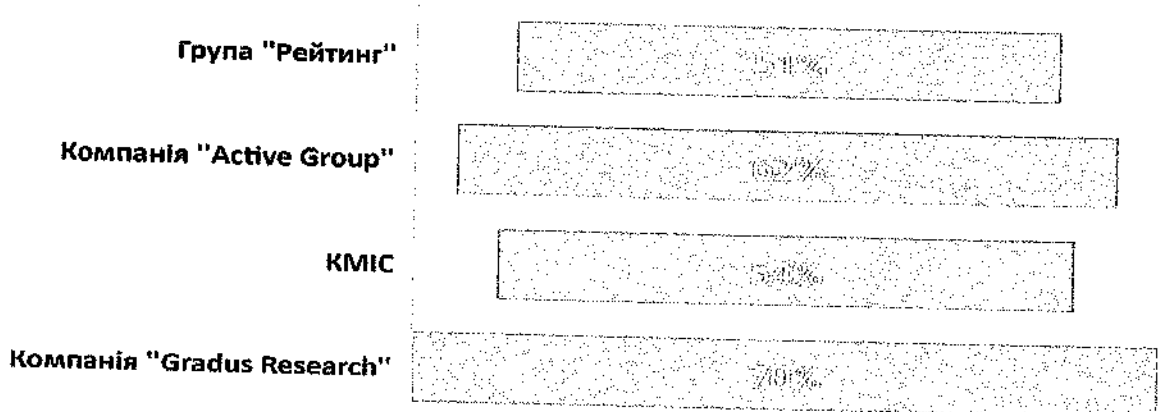

Рис. 2. Дані соціологічних досліджень, що стосуються підтримки заборони діяльності УПЦ МП

Джерело: складено авторами.

²⁸ 62 % українців підтримують заборону московського патріархату. Active Group. URL: <https://activegroup.com.ua/2022/11/23/62-ukraynciv-pidtrimuyut-zaboronu-moskovskogo-patriarhatu/>

²⁹ Пульс тижня: 4–10 березня 2023 р. Active Group. URL: <https://activegroup.com.ua/2023/03/13/puls-tizhnya-4-10-bereznya-2023-roku/>

³⁰ Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 4–27 грудня 2022 р. / КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1165&page=6>

³¹ Чи планують українці святкувати Великдень і як ставляться до заборони московського патріархату в Україні? Gradus Research. URL: https://gradus.app/documents/347/Gradus_Research_-_Easter_Survey_2023_UA.pdf

Отже, як свідчать дослідження соціологів, частка тих, хто позитивно ставиться до заборони діяльності в Україні УПЦ МП, значно зросла, особливо на початку 2023 р.

УПЦ МП як чинник російської воєнної агресії

У першій половині серпня 2022 р. Фонд «Демократичні ініціативи» разом із Центром Разумкова провели соціологічне опитування «Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією».

За його результатами, 52 % опитаних громадян погодилися з думкою про те, що УПЦ МП є одним із факторів російської агресії. Натомість 11 % респондентів підтримали твердження, що діяльність цієї церковної структури так чи так сприяє обороні України. Водночас дослідження зафіксувало прикметний факт: у південних областях 60 %, а у східних – 57 % громадян вважають недоречним оцінювати присутність УПЦ МП в суспільстві крізь призму її ролі у війні³².

У березні 2023 р. Фонд «Демократичні ініціативи» та Центр Разумкова реалізували ще один спільний проєкт – «Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією». Респондентів, зокрема, запитали, чи погоджуються вони з тим фактом, що УПЦ МП сприяла російській агресії (рис. 3). Категорично ствердну відповідь на це запитання дали 40 % опитаних, іще 26 % вибрали опцію «скоріше згоден, ніж не згоден»³³. Отже, сумарний показник становив 66 %. Наприкінці літа 2022 р. він був на 14 % меншим.

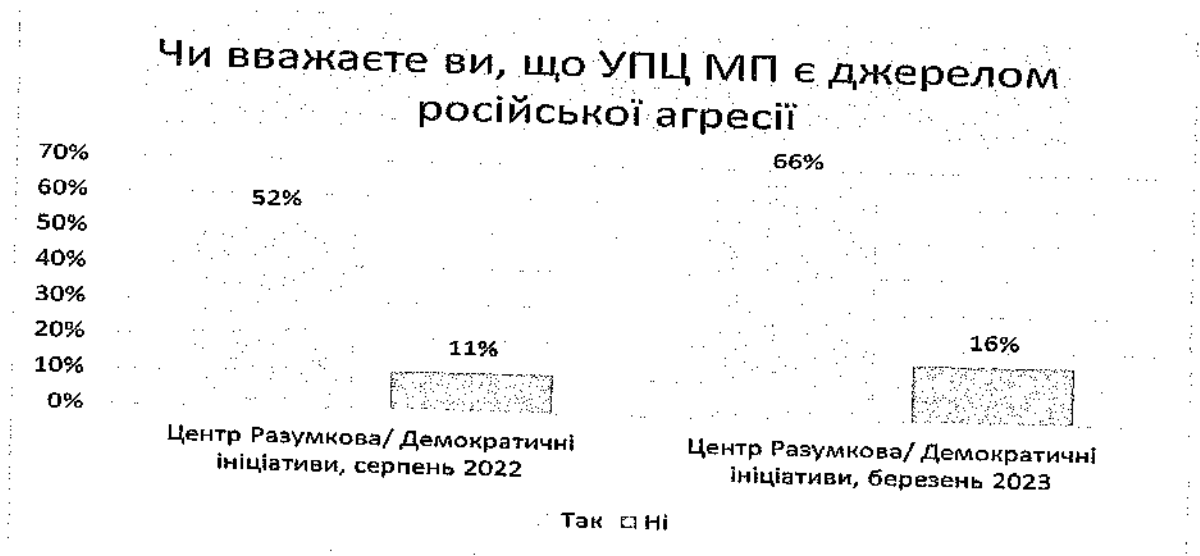

Рис. 3. Дані соціологічних опитувань щодо ставлення до УПЦ МП як до джерела російської агресії в 2022–2023 рр.

Джерело: складено авторами.

³² Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією: соціологічне опитування (5–12 серпня 2022 р.) / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu>

³³ Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією: соціологічне опитування (23–30 березня 2023 р.) / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu>

Наведені вище кількісні показники соціологічних досліджень різняться, проте дають можливість констатувати низку важливих тенденцій.

По-перше, російська збройна агресія спричинила зростання чисельності парафіян ПЦУ та істотне зменшення вірних УПЦ МП.

По-друге, у міру збільшення тривалості війни українці стають дедалі категоричнішими стосовно заборони Московського патріархату в Україні.

По-третє, війна спонукала багатьох громадян замислитися над роллю ідеологічних наративів, зокрема релігійних, у створенні загроз національній безпеці України, у руйнуванні власної державності та продукуванні зовнішньої експансії.

4. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СВОБОДИ СОВІСТІ ТА СВОБОДИ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ: ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ

У контексті отримання Україною статусу кандидата на членство у ЄС (2022), підписання й ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014) відбувається адаптація державної політики в різних галузях та напрямках до європейських стандартів. Одним із таких напрямів є децентралізація, тобто передача значної частини повноважень, ресурсів і відповідальності від центральних органів державної влади до органів місцевого самоврядування (ОМС), які безпосередньо обираються представниками територіальної громади.

Реформа децентралізації, базуючись на положеннях Європейської хартії місцевого самоврядування, покладає на ОМС вирішення проблем із надання мешканцям доступних медичних, освітніх, адміністративних, комунальних та соціальних послуг, облаштування доріг, інших інженерних комунікацій, захисту довкілля.

У цьому контексті постає питання щодо державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії: чи є сенс її максимально децентралізувати і чи не буде такий підхід суперечити європейським цінностям і принципам? Щоб отримати відповіді на ці питання, варто спочатку з'ясувати особливості європейської політики щодо суспільно-релігійних та державно-конфесійних відносин.

Європейські стандарти у сфері свободи совісті та свободи релігії

У статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено: «Кожен має право на свободу думки, совісті і віросповідання. Це право включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, вченні, виконанні та дотриманні релігійних і ритуальних обрядів».

Інші документи – передусім Рекомендації і Резолюції ПАРС – поглиблюють розуміння означеного права, а також, у дусі класичної демократії, вказують на межі його застосування. Свобода релігії не є безмежною: *неприпустима релігія, доктрина чи обряди якої суперечать іншим основним правам*. У будь-якому випадкові обмеження цієї свободи мають бути визначені законом. Прецедентне європейське право допускає значно ширші рамки відхилення при врегулюванні питань, які би могли нанести образу особистим переконанням у царині моралі та особливо релігії порівняно з обмеженнями на політичні висловлювання³⁴.

У статтях 3 та 4 Договору про функціонування Європейського Союзу визначено сфери, у яких ЄС має виключні повноваження, а в яких відповідні повноваження поділяє з державами-членами. Питання свободи совісті та свободи релігії до них не належать³⁵.

Водночас ЄС і РЄ у власних документах декларують повагу до культурного, мовного, конфесійного розмаїття держав-членів, притаманних їм звичаїв і традицій.

³⁴ Parliamentary Assembly. Blasphemy, religious insults and hate speech against persons on grounds of their religion. Recommendation 1805 (2007). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/17569>

³⁵ Консолідована версія Договору про функціонування Європейського Союзу. Офіційний вісник Європейського Союзу. 30.3.10, UA. С. 51–52.

У частині 1 статті 17 Договору про функціонування Європейського Союзу проголошено: «Союз поважає та не порушує національний правовий статус церков, релігійних об'єднань та громад у державах-членах». А в частині 2 цієї ж статті зазначено, що «Союз такою ж мірою поважає визнаний відповідно до національного права статус всіх світоглядних та неконфесійних організацій»³⁶. Аналогічні формулювання містяться у Декларації про статус церков та неконфесійних організацій, яка увійшла додатком до Амстердамських домовленостей.

Стаття 3 Рекомендації ПАРЕ 1804 (2007) від 29 червня 2007 р. «Держава, релігія, світське суспільство та права людини» демонструє прихильне ставлення РЄ до релігії «у всьому її розмаїтті як форми етичного, морального, ідеологічного та духовного самовираження частини європейських громадян з урахуванням відмінностей між самими релігіями та особливостей кожної країни»³⁷.

Отже, європейські наддержавні інституції уникають безпосереднього втручання в діяльність різноманітних конфесій і ту систему відносин, котра історично склалася між останніми та європейськими державами. Розбудова Європи сьогодні не передбачає уніфікації різноманітних моделей державно-церковної взаємодії.

Понад те, *лідери Об'єднаної Європи не заперечують права окремих країн запроваджувати спеціальне (галузеве) законодавство стосовно релігії і церкви у разі його кореляції з Європейською конвенцією з прав людини.*

Стратегічні пріоритетні напрями децентралізації державної політики України у сфері свободи совісті та свободи релігії

Європейська толерантність до національної специфіки державно-конфесійних відносин надає Українській державі широкі можливості для оптимізації відповідної політики. При цьому необхідно зважати на дотримання кількох важливих моментів: 1) гарантування вже наявних прав і свобод релігійних організацій; 2) утвердження міжконфесійного порозуміння і злагоди; 3) попередження діяльності церков і деномінацій, діяльність яких становить загрозу для національної безпеки.

Розглянемо *алгоритм дій* у рамках децентралізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії.

1. *Проведення в другому півріччі 2023 р. парламентських слухань щодо децентралізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії.* Мета – у спосіб експертних і політичних дискусій та консультацій визначити вектор трансформації цієї політики та її законодавчого забезпечення.

2. *Ініціювання Кабінетом Міністрів України підготовки Концепції державно-церковних відносин в Україні.* Мета – запропонувати робочу модель партнерської взаємодії органів державної влади та структур ОМС різних рівнів із релігійними організаціями та модернізація правового поля функціонування церков і деномінацій.

3. *Розроблення Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики разом із Кабінетом Міністрів України нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» або комплексних системних змін і доповнень до чинного Закону.* Мета – з огляду на те, що чинний Закон ухвалено

³⁶ Там само. С. 55.

³⁷ Parliamentary Assembly. State, religion, secularity and human rights. Recommendation 1804 (2007). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/17568/html>

ще в квітні 1991 р.³⁸, імплементувати в українську правову систему сучасні підходи до регулювання суспільно-релігійних процесів. У проєкті нового Закону передбачити:

- фіксацію партнерської моделі державно-церковних відносин;
- можливість переходу на договірні взаємини між органами влади, МОС і релігійними організаціями;
- модернізацію повноважень центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері свободи совісті та свободи релігії, передусім контрольних, реєстраційних та погоджувальних;
- здійснення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері свободи совісті та релігії, арбітражної функції. До нього за роз'ясненням може звернутися будь-яка сторона в разі виникнення непорозумінь між органом місцевого самоврядування та релігійною організацією;
- покладання функцій із реєстрації релігійних організацій виключно на державного реєстратора за рекомендацією центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері свободи совісті та свободи релігії, або виконавчих органів місцевого самоврядування;
- наділення представницьких органів місцевого самоврядування повноваженнями ухвалювати рішення стосовно виділення релігійним організаціям земельних ділянок, надання їм у власність, користування або оренду об'єктів нерухомості, котрі перебувають у комунальній власності тощо;
- уточнення підстав для припинення діяльності релігійної організації, зокрема в разі пропагування релігійної чи міжетнічної ворожнечі, що несуть *загрози національним інтересам та національній безпеці держави*;
- удосконалення юридичного обмеження на визначення організаційно-правових форм, у яких можуть створюватися релігійні організації;
- надання права здійснення органами місцевого самоврядування контролю за виконанням частини 7 статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійними організаціями, до яких ця норма правозастосовна;
- ужиття органами місцевого самоврядування заходів щодо забезпечення міжконфесійної та міжцерковної злагоди і порозуміння.

Переваги та ризики децентралізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії

Здійснюючи децентралізацію державної політики щодо забезпечення свободи совісті та свободи релігії, варто усвідомлювати переваги й ризики, які можуть супроводжувати цей процес у короткостроковій і стратегічній віддаленій перспективі.

Переваги:

- гуманізація суспільства в контексті інтеграції України у Європейський гуманітарний простір;
- поглиблення демократизації управління державною політикою у сфері свободи совісті та свободи релігії;
- спрощення процесів реєстрації, надання дозволів і погоджень щодо функціонування релігійних організацій та максимального переведення їх у цифровий формат;

³⁸ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

- покладання додаткової відповідальності на органи місцевого самоврядування, підвищення їхньої мотивації щодо виявлення потенційних і реальних загроз національній безпеці в релігійному середовищі;
- усунення колізії між правовими і фактичними реаліями, формалізованими чинним законодавством про свободу совісті та релігійні організації;
- активізація співпраці релігійних організацій із МОС у різних сферах суспільного життя.

Ризики:

- політизація релігійного середовища за регіональною ознакою, як наслідок: посилення корупційних впливів на МОС та органи державної влади;
- загроза клерикалізації освітніх закладів і громадських організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування;
- загострення міжцерковних і міжконфесійних конфліктів;
- зростання впливів іноземних релігійних центрів на МОС та органи державної влади;
- непропорційне збільшення судових позовів щодо неправомірної діяльності / бездіяльності органів місцевого самоврядування з боку релігійних організацій;
- некомпетентність фахівців МОС у релігієзнавчій сфері, що призведе до масових порушень у царині свободи совісті та свободи релігії;
- втручання релігійних організацій у виборчі процеси, у т. ч. фінансування місцевих виборів іноземними державами завдяки використанню засобів релігійних організацій і релігійних громад.

Децентралізація державної політики у галузі свободи совісті та свободи релігії і зміни в законодавстві

Під час децентралізації державної політики в галузі свободи совісті та свободи релігії неминуче виникне потреба вносити відповідні зміни до законодавчої бази. Зокрема, низка законів і кодексів України можуть втратити чинність або потребуватимуть модернізації внаслідок децентралізації державної політики щодо свободи совісті та свободи релігії. Нижче наведені ці законодавчі документи та причини, через які вони потребуватимуть змін:

1. Конституція України – внесення змін у статтю 35.
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» – втрата чинності або суттєві зміни у разі внесення до нього комплексних системних змін і доповнень щодо недопущення загроз національній безпеці України.
3. Закон України «Про органи місцевого самоврядування в Україні» – внесення змін у статті 26 та 32.
4. Закон України «Про державні місцеві адміністрації» – внесення змін у статті 19 та 25.
5. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» – внесення змін.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення – внесення змін.
7. Кримінальний кодекс України – внесення змін.

Водночас прогнозовані ризики можна значною мірою елімінувати або запобігти їм, здійснивши комплексну системну модернізацію законодавства України, що регулює свободу совісті та свободу релігії. І, звичайно, велика частка успіху буде

залежати від організації ефективного забезпечення реалізації потенціалу майбутньої модернізованої системи законодавства України щодо свободи совісті та свободи релігії в контексті національної безпеки України.

5. ПОРУШЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА СВОБОДИ РЕЛІГІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

Десятий раунд консультацій Україна – ЄС із питань правових наслідків тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя відбувся 17 січня 2023 р. На заході обговорювалися проблеми реалізації прав національних меншин, корінних народів та релігійних спільнот. Учасники зібрання акцентували увагу на тому, що після повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України ситуація з правами людини на Кримському півострові загалом та релігійними свободами зокрема істотно погіршилася³⁹.

У той же день постійний представник України при ООН Сергій Кислиця озвучив Звернення очільників українських церков і релігійних організацій до Ради Безпеки ООН. Автори документа наголосили, що *«за одинадцять місяців зруйновано чи сплюндровано понад 270 храмів і сакральних споруд, убито і замордовано десятки священнослужителів. Всюди, куди приходить Росія, приходить кінець релігійній свободі. Там, де Росія, там катують “неправильних” православних, збиткуються з католиків, ув’язнюють на немислимі навіть у радянські часи терміни за релігійні переконання мусульман, примушують протестантів тікати за кордон від неминучих репресій, переслідують Свідків Єгови (курсив наш. – Авт.)»*⁴⁰.

Фактично тимчасово окуповані українські території з 2014 р. перетворені РФ на простір релігійної несвободи.

Колабораціоністська влада й сепаратистські бандформування запровадили у підконтрольних їм регіонах копію російської моделі державно-церковних відносин. У цій моделі межі релігійної свободи визначаються мірою готовності віросповідних спільнот співпрацювати з російським окупаційним режимом та/або публічною демонстрацією своєї лояльності до нього. Переважна більшість релігійних організацій зіткнулася із серйозними перешкодами з боку окупаційної влади в процесі власної діяльності.

Під виглядом боротьби із «сектами» та «екстремістами» російські окупанти розпочали переслідування «небажаних» релігійних організацій, застосовуючи арсенал антигуманних та протиправних засобів, включно насильницьке захоплення будівель, надуману відмову у реєстрації/перереєстрації статутів, залякування, викрадення, катування віруючих тощо. До розряду «неугодних» релігійних структур насамперед потрапили громади Української православної церкви Київського патріархату та її правонаступниці – Православної церкви України (з кінця 2018 р.), Української греко-католицької церкви, частина громад кримськотатарської мусульманської спільноти, низка протестантських церков і деномінацій.

На окупованих РФ українських територіях *найбільш упереджене ставлення до ПЦУ*. Місцеві пропагандисти позиціонують цю церкву як «розкольніцьку прозахідну структуру», котра нібито пов’язана з міфічними радикальними націоналістичними колами та «київською хунтою». Ускладнює ситуацію стійке правдиве позиціонування

³⁹ Корінні народи, національні спільноти і релігійні громади жорстоко переслідуються окупантами у тимчасово окупованому Криму / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dess.gov.ua/korinni-narody-natsionalni-spilnoty-i-relihiyni-hromady-zhorstoko-peresliduiutsia-okupantamy-u-tymchasovo-okupovanomu-krymu/>

⁴⁰ Звернення глав Церков і релігійних організацій до учасників засідання Ради Безпеки ООН 17 січня 2023 р. / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dess.gov.ua/zvernennia-hlav-tserkov-i-relihiynykh-orhanizatsiy-do-uchasnykiv-zasidannia-rady-bezpeky-onn-17-sichnia-2023-roku/>

ПЦУ – небажання здійснювати перереєстрацію за російським окупаційним законодавством.

З усіх зафіксованих випадків гонінь на релігійні групи 34 % стосувалися саме об'єднань, послідовників та кліру ПЦУ⁴¹. Апогеем тиску на Українську Помісну автокефальну церкву стало захоплення у травні 2023 р. російськими спецслужбами кафедрального собору святих рівноапостольних Володимира та Ольги у Сімферополі. Митрополит Кримський і Сімферопольський ПЦУ Климент назвав такий крок *актом геноциду*, оскільки храм протягом усіх років окупації залишався єдиним осередком українства на Кримському півострові.

Окупаційна політика шельмування Кримської єпархії ПЦУ призвела до істотного скорочення її інституційної мережі. На початок 2022 р. Українська церква налічувала 7 єпархій та 4 священнослужителі. Вісім років перед тим на півострові діяли 45 єпархій і 14 священників⁴². Отже, таке суттєве зменшення (більше ніж у 6 і 3 рази відповідно) красномовно свідчить, наскільки згубними виявилися для ПЦУ наслідки терору й дискримінації окупаційної прокремлівської адміністрації.

В анексованому Криму об'єктом прискіпливої уваги з боку російських спецслужб також є місцеві *мусульмани*. Переважна більшість із них – вихідці з кримськотатарського середовища. А, як відомо, кримські татари (поза певними відомими винятками) виступили проти російської окупації півострова.

Політичний імперський режим московії такий жест непокорі не залишив поза увагою. Був заборонений і кваліфікований як *екстремістська організація представницький орган кримськотатарського народу – Меджлис*. Кримським татарам заборонено проведення мирних протестних акцій, відзначення національних і релігійних свят без спеціально наданих дозволів. Політично активні кримські татари зазвичай публічно афішуються як терористи. Багатьом із них на підставі сфабрикованих пропагандистських кампаній приписується належність до забороненої в Росії ісламістської організації «Хізб ут-Тахрір».

Саме у зв'язку з причетністю до останньої, станом на травень 2023 р., окупаційна адміністрація переслідує як мінімум 333 особи; 258 із них засуджено: 119 особи отримали терміни від 10 до 15 років, 109 осіб – терміни від 15 років та більше. Як мінімум 47 осіб перебувають під слідством або їхня справа розглядається в суді. Щонайменше 27 людей перебувають у розшуку⁴³.

Окрім того, за різними інформаційними джерелами, тільки протягом 2022 р. в АРК зафіксовано близько 250 *затримань та арештів серед місцевих мусульман*⁴⁴.

Після повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну посилюється тиск і на *послідовників свідків Єгови*. Протягом 2022 р. на території окупованої АРК у помешканнях єговістів було проведено 28 обшуків, шість вірян притягнуто до кримінальної відповідальності. Крім того, баптисти і свідки Єгови на тимчасово окупованих українських територіях оголошені терористичними угрупованнями.

⁴¹ Institute for the Study of War. Russian offensive campaign assessment. 2023. April 09. IAW. URL: <https://www.understandingwar.org/background/russian-offensive-campaign-assessment-april-9-2023>

⁴² Переслідування ПЦУ в Криму є системними та послідовними / Православна Церква України: офіц. сайт. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/peresliduvannya-ptsu-v-krymu-ye-systemnymy-ta-poslidovnymy/>

⁴³ Список преследуемых членов «Хизб ут-Тахрир». Мемориал. URL: <https://memopzk.org/list-persecuted/spisok-presleduemyh-chlenov-hizb-ut-tahrir/>

⁴⁴ Корінні народи, національні спільноти і релігійні громади жорстоко переслідуються окупантами у тимчасово окупованому Кримі / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dcss.gov.ua/korinni-narody-natsionalni-spilnoty-i-relihiyni-hromady-zhorstoko-peresliduiutsia-okupantamy-u-tymchasovo-okupovanomu-krymu/>

У багатьох протестантських деномінацій бойовики відібрали приміщення, захопили в полон їхніх пасторів і парафіян, декого з полонених окупанти позбавили життя. За словами пастора І. Бандури, тільки баптисти на тимчасово окупованих територіях втратили близько 200 культових споруд⁴⁵.

Окремі експерти пояснюють таке жорстоке ставлення з боку агресора до протестантів тим, що саме протестантські церкви і деномінації стали також осередком спротиву «руському міру», що фактично набув статусу офіційної ідеології на агресивно захоплених Росією українських територіях після 2014 р.

Репресії Москви у царині свободи совісті та прав людини призвели до того, що під окупацією не залишилось ні греко-католицьких, ні римо-католицьких священиків, які би проводили активну душпастирську роботу. *Грецька православна громада* – унікальна етнічна спільнота, яка проживала в Маріуполі й на півдні Донеччини не одне століття, майже повністю винищена загарбниками. Істотно зменшилася *юдейська релігійна меншина*. Деякі релігійні діячі стверджують, що вона навряд чи зможе відновити свою попередню чисельність⁴⁶.

За таких обставин у привілейованому становищі опинилася УПЦ МП завдяки своїй вірнопідданій підпорядкованості Московському патріархату та ідеологічній суголосності московській політиці. Але й ця т. зв. церква зазнає втрат з боку терористичного російського окупаційного режиму. Зокрема, низка її єпархій у Криму, на сході та півдні України без погодження з керівництвом УПЦ МП у Києві переведена в підпорядкування патріарха РПЦ Кирила. Окрім того, УПЦ МП належить до тих релігійних організацій, чії храми постраждали найбільше від російських обстрілів. Водночас жодних протестів, навіть розчарування ці московські холуї не висловлюють. Очевидно, тому, що *вся діяльність УПЦ МП якраз була та є спрямованою на тотальне знищення всього українського та безроздільне панування російського окупаційного режиму*.

З 2022 р. московія активно займається питанням «інтеграції» церков на тимчасово окупованих територіях України. З цією метою навіть була розроблена програма «сприяння релігійним організаціям в інтеграції до російського соціокультурного простору». Її реалізацією займається т. зв. громадська організація «Російська асоціація захисту релігійної свободи». Фінансується вона за рахунок грантів президента РФ⁴⁷.

Фактично йдеться про легалізацію механізму окупаційного захоплення будівель і майна у релігійних організацій, котрі відмовляються співпрацювати з окупаційною адміністрацією, та передачі того, що відібрали, контрольованим російським терористичним режимом релігійним структурам, тобто РПЦ або її філії – УПЦ МП. Як наслідок, *репресивна політика РФ щодо релігії та церкви призвела до відчутного скорочення релігійних організацій на Кримському півострові*. За 9 років анексії їх кількість зменшилася з 2220 до 907, а віросповідних напрямів і толків – із 43 до 20⁴⁸.

⁴⁵ «Росія не визнає ні релігійної свободи, ні свободи взагалі» – баптистський пастор Ігор Бандура. Слухання в Гельсінській комісії США, 2023, 06 трав. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/religia-ukrajina-kongres-slukhannia/7081444.html>

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Окупанти хочуть зачистити ТОТ від невідконтрольних Кремлю церков. Центр національного спротиву. URL: <https://sprotiv.mod.gov.ua/okupanty-hochut-zachystyty-tot-vid-nepidkontrolnyh-kremlyu-czerkov/>

⁴⁸ За семь лет в Крыму и Севастополе вдвое сократилось количество религиозных организаций. Крым. Реалии. URL: <https://ru.krymr.com/a/news-krym-sokarshcheniye-vdvoye-religioznykh-organizatsiy/31404635.html>

Протиправні дії московії стосовно релігійних спільнот на тимчасово окупованих територіях України протягом останніх років регулярно відслідковуються на міжнародному рівні. Зокрема, про них зазначалось у доповідях: Державного департаменту США про свободу віросповідання у світі за 2020 р.⁴⁹; Генерального секретаря ООН про ситуацію з правами людини у Криму⁵⁰; Міністерства закордонних справ Великої Британії «Про права людини і демократії – 2020»⁵¹.

На початку травня 2023 р. Комісія США з міжнародної релігійної свободи оприлюднила черговий щорічний звіт. У цьому авторитетному документі Росія фігурує в тому самому спискові країн, що й Північна Корея, Еритрея, Пакистан, Куба, Китай і Туркменістан⁵².

Саме підтримка з боку міжнародних союзників і партнерів допомагає Українській державі наростити й активізувати зусилля для звільнення власних територій від російської окупації як дипломатичними, так і воєнними засобами.

⁴⁹ Посольство США в Україні. Звіт про свободу віросповідання у світі за 2020 рік: Україна. Посольство США в Україні. URL: <https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/2020-IRFR-Ukr.pdf>

⁵⁰ Генеральна Ассамблея ООН. Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе. Доклад Генерального секретаря. URL: <https://undocs.org/ru/A/76/260>

⁵¹ Foreign, Commonwealth and Development Office. Human Rights and Democracy: 2020 Foreign, Commonwealth and Development Office report. July 2021. 80 p.

URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/999607/Human_Rights_and_Democracy_the_2020_Foreign_Commonwealth_Development_Office_report.pdf

⁵² USCIRF Releases Annual Findings on International Religious Freedom. PERSECUTION.ORG. URL: <https://www.persecution.org/2023/05/01/uscirf-releases-annual-findings-on-international-religious-freedom/>

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведений аналіз дає змогу зробити низку узагальнень.

Україна – конфесійно плюралістична держава з вираженим домінуванням християнства, серед напрямів і течій якого першість належить православ'ю. Ситуація у православному середовищі країни на сьогоднішній день визначає порядок денний державної політики щодо забезпечення національної безпеки у сфері свободи совісті та свободи релігії.

Для національної безпеки України *реальну загрозу становлять релігійні організації, керівні центри котрих розташовані у Росії, що є країною-терористом. Першочергово це стосується Московського патріархату, що діє в Україні під назвою Українська православна церква (УПЦ)*⁵³. Адже мережа УПЦ МП поширена по всій Україні. За даними Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, на початок 2023 р. у підпорядкуванні УПЦ МП перебувало 11 780 релігійних організацій⁵⁴, що в 1,5 раза більше ніж у ПЦУ. Така мережа здатна в будь-який час вчиняти загальнонаціональні чи регіональні провокаційні, дестабілізаційні та руйнівні заходи. Найбільші загрози національній безпеці несе діяльність єпархіальних управлінь УПЦ МП та їхніх великих монастирів, зокрема розміщених в українських святинях (Києво-Печерська й Почаївська лаври).

Для підривної діяльності та дестабілізації України Москва розробила різні механізми використання УПЦ МП, зокрема це:

- наповнення світового інформаційного простору повідомленнями агресивного маніпулятивного квазірелігійного змісту, спрямованими на розкол Українського народу;
- безпосередній вплив на всі соціальні верстви населення, у т. ч. на владні структури України, з інспіруванням внутрішньосупільної напруги та генеруванням міжконфесійної і міжцерковної ворожнечі, а також дискредитації Української держави та української влади;
- організація масових заходів із подальшим переростанням у силові й дестабілізаційні протистояння;
- провокування та загострення майнових конфліктів із ПЦУ та УГКЦ;
- дискредитація України, зокрема й Президента України, на міжнародній арені у нібито проведенні дискримінаційної політики щодо релігії тощо.

З часу повномасштабного воєнного нападу РФ на Україну трендами суспільно-релігійних відносин є: активна робота церков і деномінацій на гуманітарному фронті; істотне переформатування православного ландшафту країни; конституювання міжнародної правосуб'єктності ПЦУ; посилення фрагментації УПЦ МП; системна протидія присутності Московського патріархату на українських землях.

В українському суспільстві вже сформувалися морально-психологічні, політичні та правові передумови, які неминуче спонукають УПЦ МП до змістовної трансформації в найближчому майбутньому. Московський патріархат в Україні постав перед серйозною дилемою: або швидко перетворитися на маргінальне розкольницьке релігійне утворення, вороже до України, або вдатися до кардинальних змін, які зумовлять його національно зорієнтований розвиток.

⁵³ Мицик Ю. А. Здіорук С. І. Московський патріархат. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 21. Київ, 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=68689

⁵⁴ Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2023 р. Форма І / Архів Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Вектор європейської інтеграції актуалізує питання стосовно доцільності проведення політики децентралізації у сфері свободи совісті та свободи релігії. Дискусії з цього приводу тривають. Остаточного рішення поки ще не ухвалено. Адже попередньо потрібно зіставити переваги й ризики такого підходу, масштаби трансформації законодавчого поля. З огляду на це *реформування сфери місцевого самоврядування та оновлення системи відносин між публічною владою різних рівнів потрібно здійснювати виважено, з обов'язковим урахуванням низки специфічних для України особливостей і нинішніх геополітичної ситуації та континентальних воєнно-політичних обставин, що можуть суттєво вплинути на національну безпеку Української держави.*

Серйозною проблемою для України залишається тероризування та обмеження прав віруючих на тимчасово окупованих територіях. Окупаційні адміністрації застосовують дискримінаційні принципи російської політики щодо сфери свободи совісті та свободи релігії. Утисків зазнають релігійні організації, які не виявляють лояльності до російського політичного режиму, є проукраїнськими або прозахідно орієнтованими.

Стан із свободою совісті та релігійною свободою на підконтрольних урядові України територіях і тимчасово окупованих Росією відрізняється кардинально. Тому *зміцнення ідентичності Української нації та нейтралізація імперського релігійного-ідеологічного впливу Московського патріархату і російського євразійства має бути одним із пріоритетів державної безпекової гуманітарної політики, спрямованої на захист Українського народу від агресивних впливів церковно-політичного істеблішменту московії.*

З огляду на викладене вище та враховуючи стратегічні перспективи щодо зміцнення системи національної безпеки в контексті євроатлантичної інтеграції України, а також з метою нейтралізації загроз, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій, котрі мають керівні центри у державі-агресорці, доцільно надати такі **рекомендації:**

1. Верховній Раді України:

- ухвалити узгоджений консолідований законодавчий акт, покликаний заборонити діяльність Московського патріархату в Україні, ураховуючи те, що в парламенті України з цією метою зареєстровано принаймні п'ять законопроектів;
- провести до кінця 2023 р. парламентські слухання на предмет визначення оптимальних механізмів проведення децентралізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії;
- доручити Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики спільно з Кабінетом Міністрів України розроблення нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» або системних комплексних змін до нього, що забезпечували би захист національних інтересів та зміцнювали би національну безпеку України.

2. Кабінету Міністрів України:

- ініціювати підготовку за участю науковців та неурядових аналітичних центрів оновленого проекту Концепції державно-конфесійних відносин, котрий ураховуватиме сучасні реалії релігійно-церковного буття в Україні та визначатиме візію розбудови цих відносин на віддалену стратегічну перспективу в контексті євроінтеграції та зміцнення національної безпеки України;

– невідкладно розглянути питання щодо позбавлення УПЦ МП права користування комплексом будівель Свято-Успенської Почаївської лаври через розірвання договорів оренди.

3. Державній службі України з етнополітики та свободи совісті:

– підготувати і подати на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо внесення змін у чинне законодавство в частині:

1) трансформації контрольних, реєстраційних та погоджувальних повноважень центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері свободи совісті та свободи релігії (стаття 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»);

2) набуття статусу юридичної особи релігійною громадою (стаття 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»);

3) припинення діяльності релігійної організації, яка у визначені законом строки не виконала вимог частини 7 статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (відтворення у своїй назві приналежності до керівного центру, що знаходиться у державі, яка здійснила воєнну агресію проти України).

4. Правоохоронним органам України за підтримки Міністерства юстиції України:

– створити Спеціальну слідчу групу для виявлення та розслідування фактів колаборації представників релігійних організацій з окупаційною владою;

– напрацювати законодавчі ініціативи щодо контролю за економічно-фінансовою та інформаційною діяльністю релігійних організацій із керівним центром у державі-агресорці.

5. Міністерству закордонних справ України:

– сприяти вступу Православної церкви України та інших українських церков до Всесвітньої ради церков (яка вже налічує 348 членів, що представляють близько 450 млн вірян різних церков і деномінацій) та Конференції європейських церков (до якої належить 125 членів, більшість церков Європи);

– сприяти активнішому розвитку співпраці зі світовими релігійними центрами, а надто із Вселенською патріархією та Ватиканом, у всьому спектрі державно-церковних і культурно-релігійних відносин.

6. Міністерству освіти і науки України:

– запровадити викладання в загальноосвітніх закладах середньої освіти предмета «Історія релігій світу», а в закладах вищої освіти – нормативного курсу «Релігієзнавство».

7. Органам місцевого самоврядування:

– забезпечити виконання релігійними організаціями частини 7 статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», до яких ця норма правозастосовна;

– уживати заходів щодо забезпечення міжконфесійної та міжцерковної злагоди і порозуміння;

– здійснювати постійний моніторинг на предмет порушення релігійними організаціями законодавства про свободу совісті та релігійні організації; інформувати про такі випадки центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, та відповідні правоохоронні органи України.

Наукове видання

Сергій Іванович ЗДІОРУК
Володимир Валерійович ТОКМАН

**ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ
ТА СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ
В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Аналітична доповідь

За редакцією С. І. Здіорука

Відповідальна за випуск *Т. В. Джига*

Редактор *Т. В. Карбовнича*

Видання підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень
вул. Пирогова, 7-а, м. Київ, 01030
Тел./факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua
<http://www.niss.gov.ua>